

De schemerzone

Tijdsverschijnsel of structureel fenomeen binnen de Nederlandse economie?

DRS. P.H. RENOOY*

Een van de gevolgen van de hoge werkloosheid is dat steeds meer mensen hun heil zoeken buiten de reguliere arbeidsmarkt: in de informele sector of wel de „schemerzone“ van de economie. Het werken in de schemerzone wordt in het algemeen gekenmerkt door relatief lage arbeidskosten (o.m. omdat veelal geen belastingen en sociale premies worden afgedragen) en een grote flexibiliteit. In sommige sectoren vormt de schemerzone een sterke concurrent voor het reguliere bedrijfsleven. In dit artikel worden de belangrijkste resultaten gepresenteerd van een onderzoek dat onlangs is verricht naar de aard en betekenis van de schemerzone. Daarbij komt ook de relatie met de formele sector aan de orde.

De auteur acht een verdere groei van de schemerzone waarschijnlijk. Deze ontwikkeling staat op gespannen voet met de beginselen van het stelsel van sociale zekerheid. Niettemin acht hij een rigoureuze bestrijding van alles wat er in de schemerzone gebeurt, niet aan te bevelen. De aandacht zou zich meer moeten concentreren op de oorzaken die schemerarbeid in de hand werken.

Volledige werkgelegenheid

Het begrip volledige werkgelegenheid lijkt te zijn verhuisd van de economie naar het geschiedenislokaal. Bijna niemand verwacht meer een terugkeer naar een situatie met werkloosheidspercentages van 3 à 4; zelfs optimisten houden het in het gunstigste geval op zo'n 7%. Dit betekent dat er voor grote groepen mensen op de reguliere arbeidsmarkt weinig te halen valt. Nu al worden duizenden door de GAB's als „onbemiddelbaar“ gekarakteriseerd; zij zijn kansloos. Door de overheid wordt op deze ontwikkeling gereageerd met maatregelen als het mogelijk maken van werken met behoud van uitkering, werkverruimende maatregelen e.d. Steeds meer mensen zoeken hun heil echter buiten de formele kaders en stappen in de „schemerzone“ of „informele sector“. Door sommigen wordt de ontwikkeling van de schemerzone als negatief beschouwd; er wordt gewerkt tegen lagere beloning, er is geen enkele vorm van rechtsbescherming en het betekent vaak een sterke concurrentie voor het reguliere bedrijfsleven. Anderen daarentegen juichen deze ontwikkeling toe; zij zien er of wel een bron van nieuwe werkgelegenheid in, of wel vatten het op als sfeer van vrije, autonome wijze van produceren, los van de wetmatigheden van het kapitalisme.

Dit artikel tracht meer inzicht te geven in de werkelijke aard van de schemerzone. Het bevat de belangrijkste bevindingen van een recent onderzoek waarin bestaan, aard en betekenis van de schemerzone centraal stonden.

Het onderzoek

De belangrijkste vraagstelling van het onderzoek was welke oorzaken kunnen worden aangewezen van het ontstaan en de groei van de schemerzone. De schemerzone omschreven we als de verzameling activiteiten die een formele structuur in juridische of economische zin ontberen. Registratie is hierdoor onmogelijk. Tevens is essentieel dat het uitvoeren van deze activiteiten een positief effect heeft op de inkomenssituatie van de uitvoerende, ook als dit niet de belangrijkste doelstelling zou zijn. Bewust is voor het onderzoek gekozen voor deze brede definitie; in de laatste fase van het onderzoek is wel getracht tot een scherpere

omschrijving te komen; daarop zullen wij in dit kader echter niet ingaan.

Naast het herkennen van de factoren voor ontstaan en groei van de schemerzone kwamen ook andere aspecten aan de orde in het onderzoek, zoals de aard van de activiteiten, de relatie met de formele sector, de informele arbeidsmarkt en de plaats van de schemerzone binnen de toekomstige maatschappij. Gezien de geringe aanwezigheid van empirisch basismateriaal en onze doelstelling een zo breed mogelijk inzicht te krijgen in de problematiek, is gekozen voor een verkennend onderzoek. De belangrijkste gehanteerde waarnemingstechniek was het voeren van half-gestructureerde vraaggesprekken met participanten aan de schemerzone. In totaal vond met hen een dertigtal gesprekken plaats, terwijl tevens met een zestal zogenoemde „sleutel-informanten“ werd gesproken. Ter verkrijging van aanvullende informatie over omvang en structuur van de schemerzone, is daarnaast nog een enquête gehouden onder 250 huishoudens. Het onderzoek vond plaats tussen oktober 1983 en juli 1984.

De activiteiten

In de enquête deelden wij de schemerzone in naar doe-het-zelf-bezigheden en zogenoemde „informele activiteiten“, dat wil zeggen activiteiten verricht door derden buiten de formele kanalen om. We vroegen huishoudens voor een groot aantal activiteiten aan te geven of die formeel, informeel, dan wel door middel van doe-het-zelf werden verricht. In zijn algemeenheid bleek een afname van schemeractiviteiten (informeel en zelf) waar te nemen bij een toenemende complexiteit van de bezigheden. Wanneer weinig materiaal en/of vaardigheden benodigd waren voor de activiteit, bleek deze vooral in het huishouden zelf te worden uitgevoerd (bij voorbeeld klein onderhoud aan kleding). Kregen de activiteiten een wat complexer karakter, dan vond binnen de schemerzone een verschuiving plaats naar het informeel laten

* De auteur is verbonden aan het Economisch Geografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en onderzoeks- en adviesbureau Regioplan.

verrichten van bezigheden (groot onderhoud kleding, timmerwerk), terwijl activiteiten die veel materiaal en/of kennis vereisten, vooral op formele wijze werden verricht (onderhoud elektrische apparaten, loodgieten e.d.). De toegankelijkheid tot sectoren bleek dus een belangrijke factor in de beslissing op welke wijze activiteiten werden uitgevoerd. Bij een nadere beschouwing van de specifieke activiteiten viel het op dat het zogenoemde „burgerwerk” in de bouwsector voor een zeer groot gedeelte plaatsvond binnen de schemerzone, te weten 80% van het behangen, 72% van het schilderwerk, en 65% van alle timmerwerkzaamheden. Ook onder de geïnterviewden bevonden zich velen die zich toegedgen op dergelijke bezigheden; de zogenoemde „klussers”. Daarnaast waren respondenten actief in andere dienstverlenende activiteiten, zoals in de horeca, de autoverhuur en -reparatie, en de kappersactiviteiten, in de handel en in de produktieve sfeer. Wat betreft produktie, was er één respondent die voornamelijk voor eigen consumptie produceerde (groente), door Tofler ook wel „prosumptie” genoemd 1).

De activiteiten vonden zowel plaats op individuele basis, als ook binnen formele bedrijfjes. In dat laatste geval bleek er in de organisatie van de werkzaamheden nauwelijks verschil met formele arbeid: er werd, bij wijze van spreken, van 09.00-16.00 uur „wit” getimmerd, en van 16.00-18.00 uur „zwart”. Wanneer de activiteiten op individuele basis werden ondernomen, kenmerkten die zich door een enorme flexibiliteit in de organisatie. Die flexibiliteit was vooral het gevolg van de wens om „eigen baas” te blijven en niet terecht te komen in min of meer vaste structuren. Dit neemt niet weg dat ook wel onregelmatige en tijdelijke samenwerkingsverbanden werden aangegaan. Met name in bepaalde „klussen-circuits” bleken deze te bestaan. Bij dergelijke samenwerking speelden zakelijke overwegingen een ondergeschikte rol in vergelijking met aspecten van persoonlijke aard, zoals vriendschap, vertrouwen e.d. Met uitzondering van enkele specialistische activiteiten, bleek het hebben van bepaalde vaardigheden of scholing vooraf geen noodzaak voor het uitvoeren van schemeractiviteiten. Men kreeg het werk al doende onder de knie en besteedde veel tijd aan het vragen van advies, het afkijken van de kunst bij anderen of het bestuderen van handboeken. Dit leerproces, dat vaak veel tijd kostte, werd over het algemeen eerder als positief dan als negatief ervaren. Voor de meeste deelnemers aan de schemerzone was het wel belangrijk over bepaalde contactuele vaardigheden te beschikken. Het persoonlijk contact met de klant, het overleggen over het werk, het pilsje achteraf e.d. werden meestal door die klant zeer gewaardeerd.

De investeringen bedroegen – zeker wanneer men niet van plan was ooit „formeel” te beginnen – nooit meer dan zo’n f. 10.000 in de loop der jaren. Daarbij liepen investeringen specifiek voor de schemeractiviteiten en meer persoonlijke activiteiten vaak door elkaar heen. Om de investeringen zo beperkt mogelijk te houden, werden ook allerlei wegen gezocht (en gevonden) om goedkoop aan het benodigde materiaal te komen. Zaken werden „georganiseerd”, een motor kwam van de sloop, gereedschap werd ingekocht via de voormalige baas en goedkope (tweedehands) markten werden bezocht. Investerings ten behoeve van huisvesting werden zoveel mogelijk vermeden door het benutten van de eigen woning, of door het kraken van een speciale ruimte voor het verrichten van de schemeractiviteiten.

De beloningsstructuur in de schemerzone bleek een vrij getrouwe afspiegeling van die in de reguliere, formele economie. De beloning varieerde van f. 5 per uur voor zeer eenvoudige, weinig vaardigheden behoevende bezigheden, tot zo’n f. 30 per uur wanneer meer vakspecifieke kwalificaties vereist waren. In de meeste gevallen werd gewerkt op uurbasis, in plaats van op basis van een aannemingsprijs. Hierbij werd de klant dan uitsluitend de effectieve werktijd in rekening gebracht, of – zoals één van de respondenten het uitdrukte – „Als ik bij voorbeeld tien uur sta te klootviolen, dan breng ik maar 7 uur in rekening”.

Tevens werd vaak geprobeerd kosten voor de klant zo laag mogelijk te houden. Zo verlengde men meestal de arbeidstijd niet met bezigheden als opruimen en schoonmaken en adviseerde men de klant eenvoudige karweitjes zelf te doen. Een dergelijke, min of meer soepele opstelling ten aanzien van de inkomsten was overigens vaak mogelijk door de aanwezigheid van een complementair inkomen, bij voorbeeld het inkomen van een verdienende partner, een uitkering, of een studiebeurs.

Inkoop en afzet

Vooraf bij de handelaren in de schemerzone speelde de inkoop van goederen een belangrijke rol. De spullen moesten goed, maar vooral goedkoop zijn. Voor het verkrijgen van handelswaar bleken talrijke mogelijkheden te bestaan, van het verzamelen van goederen van het grove huisvuil, tot het inkopen bij de reguliere groothandel. Ook zijn de laatste jaren geheel nieuwe wervingskanalen ontstaan. Zo is op de Zwarte Markt te Beverwijk een catalogus te koop met honderden adressen voor in- en verkoop van goederen van zeer uiteenlopende aard, van sjoelbakken tot zeecontainers. Echter, niet alleen tweedehandsgoederen worden ingekocht; vooral ook restpartijen uit de reguliere handel en aan faillissementen onttrokken goederen vinden hun weg naar de schemerzone. De adressen waar dergelijke partijen te verkrijgen zijn, worden door de Kamer van Koophandel verstrekt. Op deze wijze doen goederen, variërend van boekjes uit de Bouquet-reeks tot allerlei soorten confectie, hun intrede in de schemerzone. In toenemende mate lijkt ook een stroom van goederen voor de schemerzone afkomstig uit het buitenland, met name uit het Verre Oosten (Taiwan, Hong Kong). Deze goederen komen in bulk ons land binnen, vaak via kleine importbedrijfjes, en worden dan verspreid over zowel de reguliere handel als de schemerzone. Materiaal voor activiteiten met een meer dienstverlenend karakter was afkomstig van de reguliere groot- of detailhandel of werd weer „georganiseerd”. Bij de groothandel, in principe alleen bedoeld voor bedrijven, werd vaak materiaal verkregen via de (ex-)werkgever. In de detailhandelsbranche spinnen vooral de ijzerwaren- en doe-het-zelf-zaken garen bij de groei van de schemerzone. Ten slotte werd door de deelnemers aan de schemerzone, ten behoeve van de inkoop, veel „geregeld”; men kocht afgekeurd hout of staal, men nam restpartijen over enz.

Schemeractiviteiten vonden plaats zowel ten behoeve van particulieren als voor formele bedrijven of instanties. In dit verband kan met name gewezen worden op het fenomeen „koppelbazen”. Vooral door middelgrote aannemersbedrijven wordt van de diensten van koppelbazen gebruik gemaakt. Het werken met deze lieden heeft veel aantrekkelijke aspecten. Ten eerste zorgen zij voor goedkope werknemers, aangezien er geen sociale premies worden afgedragen. Een tweede voordeel is snelheid. Bij koppelbazen wordt over het algemeen erg snel gewerkt, wat de aannemer weer nieuwe contracten oplevert. Deze snelheid blijkt met name ook door de politiek op prijs te worden gesteld; het is snel een tastbaar resultaat van beleid. Direct of indirect zijn koppelbazen daarom vaak in actie voor diverse (lokale) overheidsinstanties.

Een derde voordeel van koppelbazen is hun „flexibele ontslagprocedure”. Voor de aannemer betekent dit de verzekering dat voortdurend goede vaklieden geleverd kunnen worden. Niet alleen in koppelbazenverband, maar ook op individuele basis, worden er door deelnemers aan de schemerzone diensten verricht ten behoeve van formele organisaties. Het merendeel van de respondenten in het onderzoek echter vond zijn of haar klanten in de particuliere sfeer. Het ontwikkelen van een klantenkring bleek voornamelijk via persoonlijke contacten tot stand te komen. „Via-via” is wat dat betreft een gevleugelde uitdrukking in de schemerzone.

Wie maken er nu gebruik van (betaalde) diensten uit de schemerzone? De indruk die wij uit het onderzoek verkregen, is dat de klantenkring niet in de eerste plaats bestaat uit mensen die uit financieel oogpunt gedwongen zijn zich op deze diensten te verlaten. Eerder is deze groep te karakteriseren als bestaande uit goed verdienenden met twee linkerhanden, intellectuelen, eigenhuizenbezitters, tweeverdieners die geen tijd hebben voor doehet-zelven enz. De reden waarom zij zich wenden tot de schemerzone, was vaak gelegen in de mogelijkheid zelf betrokken te kunnen zijn bij de activiteiten, te kunnen (mee-)bepalen hoe en wanneer iets gebeurt. Tevens speelde het vertrouwen in en het persoonlijke contact met de „klusser”, oppasser of kapper een belangrijke rol. Uit de enquête kwam tevens naar voren dat vooral alleenstaanden veel gebruik maken van betaalde diensten uit de

1) A. Tofler, *The third wave*, New York, 1980.

schemerzone; zulks in tegenstelling tot Pahls bewering dat juist gehuwden (en samenwonenden) zich het meest tot de schemerzone zouden wenden 2). Het ligt voor de hand dit deels toe te schrijven aan de voor allestandaarden aantrekkelijke mogelijkheid om op onregelmatige tijden ('s avonds, in het weekend) gebruik te kunnen maken van diensten uit de schemerzone.

Motieven

Eén van de belangrijkste doelstellingen van het onderzoek was het herkennen van de motieven, achtergronden en omstandigheden die aanleiding geven tot het uitoefenen van activiteiten in de schemerzone. Aan de hand hiervan kan meer inzicht worden verkregen in het ontstaan en de ontwikkeling van de schemerzone.

Uit de interviews kwamen twee typen factoren naar voren die van belang bleken in het overgaan tot schemeractiviteiten. In de eerste plaats onderscheidde we structurele factoren; deze leiden tot situaties waarin van een zekere mate van dwang sprake is („push”) om zich in de schemerzone te begeven. Binnen de keuzevrijheid die deze factoren laten, wordt de beslissing om daadwerkelijk in de schemerzone actief te worden beïnvloed door (een combinatie van) „opportunity”-factoren („pull”).

Het bleek dat als structurele factoren vooral financiële en sociaal-psychologische problemen, alsmede institutionele belemmeringen, waren aan te wijzen. De financiële problemen werden meestal veroorzaakt door het ontbreken van toegang tot arbeid in de formele sector, waardoor geen regulier inkomen verworven kon worden. De sociale uitkering die in die gevallen werd verkregen, bleek vaak ontoereikend:

– „Ik heb f. 707 in de maand. Daar gaat f. 300 huur af. Nou ... eh ... f. 400 om van te leven; de katten kosten f. 25 per week ... 't Is niet te doen”.

Echter, ook inkomen uit formele arbeid bleek niet altijd voldoende, zeker wanneer zich onvoorziene omstandigheden voordeden, zoals bij voorbeeld een echtscheiding:

– „Nu zijn we uit elkaar en werd het dus voor mij echt waanzinnig moeilijk, want ik zit hier voor idioot hoge kosten. Ik verdien f. 1.120 per maand met lessen en ik zit op vaste lasten van f. 1.000 en ik zit hier toch wel een beetje vast, door een contract”.

Voor deze groep waren de inkomsten uit activiteiten in de schemerzone essentieel. Ze maakten op zijn minst 40-50% uit van het budget en zorgden ervoor dat men het hoofd boven water kan houden, zonder ooit tot enige luxe te komen. Door hen werden de bezigheden ook lang niet altijd als positief ervaren:

– „Ik zou liever thuis zitten in dat opzicht ... Ik heb genoeg beters te doen, wat ik ook leuker zou vinden om te doen. Nou, dat is bij klussen helemaal niet zo, want klussen doe ik alleen om het geld”.

Niet alleen uit financiële overwegingen voelden mensen zich genoodzaakt om schemeractiviteiten te ondernemen; ook aspecten van meer sociaal-psychologische aard speelden vaak een rol. Het betrof in die gevallen voornamelijk mensen die door werkloosheid in een sociaal isolement waren geraakt, of personen die in hun formele arbeid geen bevrediging konden vinden. Zo is, wat dat laatste betreft, het werken in de nieuwbouw, waar vaak premies op productie staan, voor een vakman zeer onbevredigend:

– „Het enige wat overschiet, is puur het geld dat je in handen krijgt. De eer van je werk is weg”.

Voor werklozen betekenen schemeractiviteiten vooral het opdoen van contacten en – zeker wanneer de bezigheden regelmatig worden uitgevoerd – weer enige structuur in het bestaan.

Daarenboven versterkt het (zelfstandig) ondernemen van activiteiten het gevoel van eigenwaarde en het zelfvertrouwen; gevoelens die bij langdurig werkloos vaak dreigen weg te glijden:

– „Het gevoel te werken is toch een redelijke kick. Het geld is niet het belangrijkste, maar vooral het praten in de pauze, het borreltje achteraf, en dergelijke”.

Met name voor hen die een eigen bedrijfje willen beginnen (de zogenoemde „starters”) zijn institutionele belemmeringen vaak een grote hindernis. Deze „doeners” hebben het moeilijk met het ondoorzichtige geheel van regels en vergunningen. Ze blijken vaak het benodigde zakelijke inzicht te missen om alle noodzakelijke wegen te bewandelen en de juiste loketten te kiezen. Mede hierdoor wordt een enorme afstand ervaren tussen waar zij mee bezig zijn en de reguliere economie, waar „ze” en „de heren in Den Haag” de dienst uitmaken:

– „De vorige generatie heeft het zo perfect geregeld, daar spring je niet zo makkelijk meer in”.

In hun pogingen iets van de grond te krijgen, stuitte men steeds op regels en wetten die als onrechtvaardig en onbegrijpelijk overkwamen. Van instanties die de „starter” hulp zouden kunnen bieden, werd – in ieder geval door de respondenten in dit onderzoek – weinig heil verwacht. De Kamer van Koophandel, bij voorbeeld, werd voornamelijk geassocieerd met het grote bedrijfsleven, behorende tot de categorie „ze”, dus. Het resultaat is dat zij actief blijven in de schemerzone.

Zoals gezegd, spelen naast de zojuist besproken structurele factoren, ook „opportunity”-factoren een belangrijke rol. We zullen ons in dit kader beperken tot het behandelen van de persoonsgebonden factoren scholing en contacten en de niet-persoonsgebonden factor materiële voorwaarden.

Scholing lijkt positief samen te hangen met activiteiten in de schemerzone. Hiermee wordt niet alleen bedoeld scholing in de zin van het hebben aangeleerd van bepaalde vaardigheden; zoals eerder al aangegeven, worden die vaak al doende eigengemaakt en in veel gevallen hebben de activiteiten ook geen direct verband met scholing of vroegere werkzaamheden. Scholing staat echter wel in positief verband met de schemerzone, in die zin, dat – naarmate de scholingsgraad van mensen hoger is – zij meer visie hebben op de alternatieven om zaken onder handen te nemen en een grotere flexibiliteit in handelen ten toon spreiden. De wat beter geschoolden blijken ook meer contacten te kunnen leggen met de potentiële klanten – eveneens beter opgeleiden en vooral goed verdienende mensen. Het hebben van dergelijke contacten is essentieel in de schemerzone. Opdrachten worden verkregen via vrienden, kennissen of familie; er bestaat geen anonieme markt.

In dit verband lijken kennissen belangrijker dan kennis. Naast het „via-via” verkrijgen van een klantenkring, lijken contacten ook van groot belang voor het verkrijgen (het „regelen”) van middelen, noodzakelijk voor de schemeractiviteiten. Niet zelden lopen contacten ook via de ex-werkgever of andere formele bedrijven.

Wat betreft de materiële factoren, dient de aanwezigheid van goedkope werk- en woonruimte te worden genoemd. Nog belangrijker echter is het steeds betaalbaarder worden van werktuigen zoals gereedschap of andere (huishoud-) productiehulpmiddelen. Hierdoor wordt het mogelijk werkzaamheden van toenemende complexiteit uit te voeren en bij voorbeeld ook steeds meer taken binnen het huishouden te verrichten, in plaats van deze uit de marktsector te betrekken. Gershuny spreekt in dit verband over de groei van een „self service economy” 3).

De relatie met de formele sector

Is er met de ontwikkeling van de schemerzone nu sprake van de groei van een economie binnen de economie, zoals namen als „parallele economie” of „tweede economie” doen vermoeden? Uit de resultaten van ons onderzoek, zoals die gedeeltelijk ook in dit artikel zijn weergegeven, komt duidelijk naar voren dat dit niet het geval is.

De schemerzone is niet op te vatten als afgebakende, zelfstandige sector binnen de economie; er zijn diverse relaties aanwijs-

2) R.E. Pahl, *Employment, work and the domestic division of labour*, *International Journal of Urban and Regional Research*, nr.4, 1980.

3) J.I. Gershuny, *Social innovation and the division of labour*, Oxford, 1983.

baar tussen schemerzone en de formele sector, zowel op het gebied van productie en dienstverlening, als met betrekking tot de arbeidsmarkt. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat de belangrijkste oorzaken voor het ontstaan van een schemerzone – de structurele factoren – gelegen zijn in economisch-structurele en conjuncturele ontwikkelingen of in aspecten van maatschappelijke organisatie. Op concreter niveau zijn echter ook diverse relaties tussen de schemerzone en de reguliere, formele economie aan te geven:

- de schemerzone fungeert als afzet- en toeleveringskanaal voor formele bedrijven. Wat de afzet betreft, vinden vooral restpartijen of slecht te verkopen artikelen hun weg naar de schemerzone. Aan de andere kant maakt de formele sector regelmatig gebruik van producten en diensten uit de schemerzone, variërend van eenvoudige dienstverlening zoals schoonmaken, tot partijen drukwerk;
- de formele sector profiteert van de investeringen die vanuit de schemerzone worden gedaan. Zo steeg alleen de omzet van de doe-het-zelf-markt tussen 1975 en 1977 al van f. 1.541 mln. naar f. 2.091 mln., terwijl de omvang voor 1980 rond de f. 3.000 mln. zou liggen 4). Tevens zullen veel van de inkomsten in de schemerzone via consumptie terugvloeien naar de formele sector;
- voor veel kleinere bedrijfjes betekent de mogelijkheid om binnen de schemerzone activiteiten uit te voeren de enige manier om het hoofd boven water te houden. Met name kleine zelfstandigen in de (detail)handel, bouw en horeca maken van deze mogelijkheid gebruik. Voor deze categorie heeft de schemerzone zodoende een duidelijke bufferwerking;
- in het verlengde van het vorige punt; de schemerzone biedt een voortdurend aanbod van goedkope arbeid. Deze arbeidskrachten kunnen worden aangewend op momenten dat er zich binnen de formele sector plotseling of tijdelijk situaties voordoen van een tekort aan aanbod;
- de activiteiten in de schemerzone zorgen voor het behoud en de uitbreiding van vaardigheden van arbeidskrachten. In die zin draagt het bij aan het instandhouden van „human capital”, wat ten goede kan komen aan de formele sector;
- de aanwezigheid van een schemerzone, waarin tegen lage prijzen goederen en diensten worden aangeboden, veroorzaakt een druk op de lonen in bepaalde sectoren in de formele sfeer.

Naast bovenstaande relaties op het gebied van productie, dienstverlening en arbeidsmarkt, wijzen diverse auteurs op de politieke betekenis van het bestaan van een schemerzone 5). Via activiteiten in de schemerzone namelijk hebben burgers de mogelijkheid aan een anders onbereikbaar inkomensniveau, onbereikbare goederen en diensten te komen, wat de pijn van een laag inkomen of van werkloosheid verzacht. Door de overheid zou een dergelijke zelfwerkzaamheid zelfs aangegrepen kunnen worden als verantwoording bij het afstoten van bepaalde taken, bij voorbeeld op het gebied van de verzorging. Op die manier worden de oplossingen van de gevolgen van maatschappelijke problemen verlegd naar het niveau van het individu (of het huishouden) en biedt het de overheid de mogelijkheid haar aandacht naar elders te verleggen. *The Economist* van 5 maart 1983 stelt in dit kader: „... a surprising number of jobless are working around the house, doing their own work, saving on fares, finding bargains now that they have time to shop, and meanwhile finding plenty of time to go out and vote Tory”.

Ten aanzien van de relatie met de formele sector kan derhalve niet gesproken worden van twee naast elkaar en los van elkaar opererende sectoren. Er ontbreekt een duidelijke scheidslijn, zowel op het gebied van de bedrijvigheid als op dat van de arbeidsmarkt.

De schemerzone als bron voor toekomstige werkgelegenheid?

Aan de hand van de factoren die wij eerder aangaven als van belang zijnde voor het ontstaan en de ontwikkeling van de schemerzone, kunnen we voorzichtig uitspraken doen omtrent de toekomstige ontwikkeling daarvan. Met name twee factoren kunnen tot een verdere groei van de schemerzone aanleiding ge-

ven, te weten de werkgelegenheidsontwikkeling en de beschikbaarheid van productiehulpmiddelen. Tevens zal de huidige institutionele structuur, wanneer die ongewijzigd blijft, een aanwas van schemeractiviteiten bevorderen. Het is de vraag hoe deze ontwikkeling moet worden gewaardeerd en welke plaats de schemerzone in het toekomstige maatschappelijke beleid zal gaan in nemen.

Bij een aantal auteurs is wat dit betreft een optimistische visie waar te nemen. Zo schrijft Albeda: „Het zou wel eens kunnen zijn dat de groei der informele economie ons een aanduiding geeft waar de oplossing ligt van de problematiek van de werkgelegenheid op langere termijn: in een gedeeltelijke (her)integratie van de formele en de informele economie” 6). Hij kan zich gesteund voelen door Gershuny en Pahl, die stellen: „If we cannot do anything to stop this loss of job opportunities, we must learn to live with it – by sharing jobs among those who want them and by exploiting *the promise of the informal economy*” (cursivering PHR) 7).

Albeda en Gershuny komen vervolgens met overeenkomstige aanbevelingen voor beleid. Centraal hierin staan verlichtingen op het gebied van de belasting- en premieheffing voor sectoren (Albeda) of bedrijven (Gershuny) die het meest gevoelig zijn voor schemeractiviteiten. Gershuny bepleit tevens een „job sharing” in de formele sector, zowel als in de schemerzone, waarbij hij met name op de arbeidsverdeling tussen de sexen doelt.

Pahl ziet ook vanuit een andere optiek lichtpunten in de groei van de schemerzone. De wetmatigheid van de kapitalistische produktiewijze, met name de drang tot continue kapitaalsaccumulatie, heeft ertoe geleid dat veel werkers bevrijd zijn van arbeid in de sfeer van de noodzakelijkheid (Marx’ „realm of necessity”) en, beschermd door de staat – die immers sociale rust moet bewaren –, de sfeer van de vrijheid („realm of freedom”) kunnen binnenstappen. „It seems” – aldus Pahl – „as though some workers are slipping out of their chains and walking out of the system’s front door” 8). De schemerzone vormt zodoende deel van de sfeer der vrijheid, waar op autonome wijze kan worden geproduceerd.

Het is de vraag of dit optimistische beeld van zowel Albeda als Pahl gerechtvaardigd is. Pahl zelf geeft al een belangrijk struikelblok aan voor zijn eigen ideaalbeeld, wanneer hij zich afvraagt of twee verschillende systemen van motivatie en waarden naast elkaar kunnen bestaan. Deze vraagstelling draagt ook cruciale elementen van kritiek aan voor het optimisme van Albeda en Gershuny. Want zeker, de schemerzone herbergt een enorme dynamiek en creativiteit en we praten het Albeda ook niet uit het hoofd dat het gaat om werk 9); maar we mogen niet uit het oog verliezen dat de schemerzone voor een belangrijk deel voortkomt uit structureel economische ontwikkelingen. De schemerzone is sterk verbonden met de formele sector; het is – zoals we eerder betoogden – geen zelfstandige sector, maar dankt zijn bestaan in belangrijke mate juist aan de formele sector. We moeten daarom niet de fout maken de gevolgen van de economische problemen tot oplossing te bombarderen. Wat dat aangaat, zou lering moeten worden getrokken uit de ervaringen in de derde wereld. Daar werd, met name door de ILO in 1972, de dynamiek en de potentie van de informele sector ontdekt als belangrijke pijler voor toekomstige ontwikkelingen 10). Zonder succes over-

4) A. Tak, De doe-het-zelver en zijn bouwmarkt. *Tijdschrift voor Marketing*, nr. 11, 1979.

5) Zie b.v. S. Henry, The working unemployed: perspectives on the informal economy and unemployment, *Sociological Review*, nr. 3, 1982; en R. Rose, *Getting by in three economies; the resources of the official, unofficial and domestic economy*, Glasgow, 1983.

6) W. Albeda, *De crisis van de werkgelegenheid in de verzorgingsstaat*, Kampen, 1984, blz. 93.

7) J.I. Gershuny en R. Pahl, Work outside employment: some preliminary speculations, *New Universities Quarterly*, jg. 43, nr. 1, 1979, blz. 135.

8) Pahl, op. cit., blz. 17.

9) Zie Albeda, op. cit., blz. 93.

10) International Labour Organization (ILO), *Employment, incomes and equality; a strategy for increasing productive employment in Kenya*, Genève, 1972.

igens; zodra via beleid getracht werd de voordelen van de informele sector (bij voorbeeld de zogenoemde „self-help“-huisvesting) uit te buiten, verdwenen deze voordelen.

Het bovenstaande houdt in dat de schemerzone alleen bestaansrecht lijkt te hebben bij de gratie van de eigenschappen die zij nu bezit; dat wil zeggen met lage beloningen, hoge flexibiliteit, arbeid van tijdelijke aard en in een relatie met de formele sector. Bovendien tekent zich ook op de informele arbeidsmarkt een duidelijke ongelijkheid af, waarbij – net als op de reguliere arbeidsmarkt – lager opgeleiden en oudere werklozen tot de minder kansrijken lijken te gaan behoren. De schemerzone heeft derhalve weinig te maken met de door Pahl aangehaalde „realm of freedom” van Marx. Lozano zegt hierover: „Workers who give the appearance of having walked out the system’s front door, find themselves confronted with the realities of that same system in new ways” 11).

Er is dus in de schemerzone voor de meesten van hen die zich tot activiteiten daarin gedwongen zien geen blijvende werkgelegenheid te vinden, noch een paradijs op aarde.

Beleid

Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn dat het voor de overheid niet eenvoudig zal zijn een gericht beleid te gaan voeren ten aanzien van de schemerzone. Enerzijds kan de betekenis van de schemeractiviteiten voor de individuele deelnemers daaraan niet worden onderschat, terwijl anderzijds, op macroniveau, de groei van de schemerzone op gespannen voet kan staan met de beginselen waarop het stelsel van sociale zekerheid is gebaseerd.

Het lijkt derhalve zinvol voorzichtig te werk te gaan, ten minste totdat meer inzicht is verkregen in met name de functie die de schemerzone kan hebben in het inkomens- en arbeidsmarktbeleid. Voor het moment zal de aandacht zich vooral moeten richten op enkele duidelijke oorzaken van het ontstaan van de schemerzone. Het creëren van werkgelegenheid moet dan als eerste factor worden genoemd. Het is duidelijk echter dat de overheid hierop niet veel greep heeft. Meer binnen de mogelijkheden van die overheid, ligt het tegengaan van een verdere aantasting van de uitkeringen, met name die op bijstandsniveau. Overigens kan een zelfde constatering worden gemaakt voor het merendeel van de sociale voorzieningen (individuele huursubsidie, kinderbijslag enz.) en in zijn algemeenheid lijkt een afbrokkeling van de verzorgingsstaat tot een toename van de schemerzone te leiden. Op dit verband werd ook reeds gewezen door de directeur-generaal voor de Arbeidsvoorziening, mr. Kruse, in *Haagse Post* van 24 september 1983. Van overheidswege zou ook moeten worden nagegaan hoe de verstarrende werking van de institutionele structuur kan worden verminderd, door middel van een verantwoorde herregulering.

Naast een bestrijding van de oorzaken, lijkt het niet nuttig over te gaan tot een rigoureuze bestrijding van de symptomen, de bezigheden zelf. Een eventuele bestrijding daarvan zou een aanzienlijke uitbreiding van het controleapparaat en haar bevoegdheden vergen. Het ontstaan van een „FIOD-staat” is een schrikbeeld.

Het is daarentegen aan te bevelen dat wegen gezocht worden, waardoor schemeractiviteiten, zonder dat dit tot uitwassen leidt, voor de individuele deelnemers de functie kunnen blijven vervullen die ze nu hebben; dit te meer daar het zich laat aanzien dat de „vrije tijd” in de toekomst nog wel zal toenemen (onder meer ook door arbeidstijdverkorting). In dit kader lijkt het nuttig een „Plan voor de schemerarbeid” te ontwikkelen.

P.H. Renooy

11) B. Lozano, Informal sector workers: walking out the system’s front door, *International Journal of Urban and Regional Research*, nr. 3, 1983.